

BUXORO XONLIGIDA DAVLAT BOSHQARUV TUZUMINING TARIXIY OMILLARI

Xakimov Jahongir Nematjon o'g'li
Qarshi davlat texnika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro xonligining siyosiy-huquqiy boshqaruv tizimi va uning shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy omillar kompleks yondashuv asosida tahlil etiladi. Xonlik davridagi davlat tuzumining asosiy unsurlari – oliy hokimiyat, diniy-huquqiy institutlar, urfi va shariat qonunlarining o'zaro ta'siri, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar va tashqi omillar alohida e'tiborga olinadi.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, davlat boshqaruvi, shariat, urf-odat, siyosiy tizim, tarixiy omillar, qozikalon, qushbegi, amir.

Markaziy Osiyo tarixida O'zbek xonliklari muhim o'rin tutadi. Bu xonliklarning siyosiy, huquqiy va ma'muriy tuzumi nafaqat o'z davrida, balki keyingi tarixiy bosqichlarda ham O'zbekiston davlat boshqaruv tizimining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarining har biri o'ziga xos boshqaruv modelini yaratgan bo'lib, ular tarixiy, diniy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar asosida shakllangan. Bularning ichidan Buxoro xonligini alohida e'tirof etishimiz mumkin.

Buxoro xonligi davlat boshqaruv tizimi XVI asrda Shayboniylar sulolasining Movarounnahrni egallashi bilan shakllana boshlagan. Ushbu tizim turli tarixiy, siyosiy, madaniy va iqtisodiy omillar ta'sirida rivojlandi va o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qildi. XVI asr boshlarida zaiflashib borayotgan temuriylar saltanatiga Dashti Qipchoq tomondan ko'chmanchi o'zbeklar davlati xukmdori Muhammad Shohbaxt Shayboniy hujumi boshlangan. Shayboniyxon Samarqand, Buxoroni, Xisor viloyatini, Urganchni, Xirot hamda Balxni, shuningdek, Marv, Astrobod va Nishopur shaharlarini zabt etdi. Toshkent, Farg'ona, Sirdaryo va Xorazm yerlari Afg'onistonning Qandahor, Zamindovur viloyatlari egallagan. Dashti-qipchoq va qozoqlarga qarshi yurishlar natijasida Sig'noq, Yassi, Savron shaharlari qayta qo'lga kiritiladi. Shunday qilib, Movarounnahr va Xuroson birlashtirildi va Shayboniylar sulolasi xukmronligi qaror topdi. Muhammad Shayboniyxon «Imom uz-zamon, xalifat ur-raxmon» unvonini olib o'z qo'lida dunyoviy va diniy hokimiyatni birlashtirdi.

O'zbek xonliklari an'anaviy boshqaruv tizimi ko'p jihatdan Chingizxon imperiyasi davrida shakllangan davlat tuzumi va turkiy-mongol an'analari tayanar edi. Masalan, harbiy-siyosiy boshqaruvda qabila va urug' tuzilmalarining o'rni muhim bo'lgan. Chingizxonning “**Yasa**” qonunlari va Amir Temur tuzgan tartib-qoidalar xonliklar boshqaruvida alohida o'rin tutgan. Amir Temur va Temuriylar davlat

boshqaruvining markazlashgan tizimi Buxoro xonligida ham ko'zga tashlangan. Temuriylar davrida rivojlangan viloyat boshqaruvi, soliqlarni yig'ish tizimi va zodagonlarning davlat boshqaruvidagi roli Buxoro xonligining siyosiy tizimiga zamin yaratdi. Temuriylar davridan qolgan madaniy va iqtisodiy inshootlar Buxoroning markaz sifatida rivojlanishiga yordam berdi. **Shariat qonunlari** Buxoro xonligi davlat boshqaruvida asosiy huquqiy manba sifatida qabul qilindi. Ulamolar va diniy amaldorlar davlat ishlarida faol ishtirok etgan. **Qozilar** adolatni ta'minlash uchun ishlagan, shuningdek, shariat asosida mahalliy nizolarni hal qilgan. Xonlikda shariatning siyosiy va huquqiy tizimga singdirilishi diniy institutlarning nufuzini oshirdi va davlat boshqaruvida muhim omil bo'ldi. Mahalliy boshqaruvda Buxoro xonligi davlat boshqaruvi feodal asosda shakllangan bo'lib, viloyatlar mustaqil boshqaruv organlariga ega edi. **Beklar va hokimlar** viloyatlarni boshqarishda muhim rol o'ynagan. Ular xonga soliqlar to'lash va viloyat xavfsizligini ta'minlash majburiyatini olgan. Shuningdek, huquq tizimining rivojlanishiga, iqtisodiy omillar ham ta'sir qilgan. Soliqlarni yig'ish tizimi davlat boshqaruvida asosiy iqtisodiy resurs bo'lgan. Xonlikda qishloq xo'jaligi mahsulotlari va savdo bo'jlaridan tushgan daromad davlat moliyasini mustahkamlagan. Savdo markazlari va bozorlarni boshqarish uchun maxsus amaldorlar tayinlangan, ular ichki va tashqi savdo jarayonlarini nazorat qilgan. Harbiy boshqaruvda ham huquq muhim o'rin tutgan buni Buxoro xonligida harbiy boshqaruv davlat siyosatining markazida turganligidan ham bilishimiz mumkin. Mingboshi, yuzboshi va boshqa harbiy lavozimlar davlat xavfsizligini ta'minlagan. Harbiy qo'mondonlar davlatni mustahkamlashda faol ishtirok etgan va viloyatlarda hokimiyatni saqlashda yordam bergan.

Movarounnahrda Shayboniylar sulolasining o'rnatilishi bilan davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotida vujudga kelgan o'zgarishlar davlatchilik taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Xususan, ijro hokimiyati vakillarining xon o'rdugohida doimiy tarzda hozir bo'lishi, ijro masalasida mukammallik va tez fursatlarda vazifalarni bajarish imkoni bergan. Shuningdek, har bir ijro hokimiyatining maxsus ular bajaradigan vazifalar bo'yicha nomlar bilan nomlanishi, davlatchilikda mansablar terminologiyasini paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Ma'naviy hayotdagi tashabbus va yetakchilik hukmdorlar, yuqori tabaqa vakillari orasiga o'tishi xalq orasida ularning obro'si yuksalishiga, xalq ishonchining ortishiga xizmat qildi. Shayboniylar taxtga egalik qilish masalasida yangicha yondashuvni amalga oshirdilarki, bu odatga oz muddat amal qilingan bo'lsa-da, taxt uchun o'zaro urushlarga barham bergan.

1500-yilda Buxoroni egallagan Muhammad Shayboniyxon ukasi Mahmud Sultonga ushbu viloyatni suyurg'ol sifatida taqdim etib, uni boshqarishni topshirgan edi. Temuriylarning dunyoga dong'i ketgan Samarqand esa, Shayboniylar davlatining dastlabki poytaxti vazifasini bajargan. Chunki, Shayboniylar ayrim sohalarda temuriylarning davomchilari hisoblanishgan, shu bilan birga Samarqandda poytaxt

infratuzilmasi tizimli tarzda tashkil etilgan edi. Shu sabab, Shayboniyxon, Ko'chkinchixon va Abu Said shu shahardan turib, mamlakatni idora qilgan. Ammo, taxtga urug'lari orasida eng yoshi ulug'i bo'lgan. Ubaydullaxonning 1533-yilda taxtga kelishi bilan, poytaxt masalasi uzil-kesil hal etilgan, Ubaydullaxonning amri bilan poytaxt Samarqanddan Buxoroga ko'chirilgan. Bunga sabab sifatida yuqorida o'zaro urushlardan uzoqroq bo'lish maqsad qilingan bo'lsa, ota meros bo'lgan shahardan ajdodlar tajribasiga tayangan holda mamlakatni boshqarish Ubaydullaxonning yuksak ma'naviyat egasi bo'lganligidan dalolat beradi. Poytaxtning ko'chirilishi bilan o'zbek davlatchiligida Buxoro xonligining vujudga kelishiga zamin yaratdi va shu nom bilan atalgan davlat keyingi asrlarda o'z kuch-qudratini namoyon etdi. Bundan ko'rinib turibdiki, poytaxtni Buxoroga ko'chirilishi, nafaqat shaharni balki, butun sulolani nufuzini orttirib har qachongidan rivojlanadi. Bunda davlatning boshqaruv tizimida oz bo'lsada o'zgarish bo'lgan.

Shayboniylar hukmronligi yillarida oliy davlat idorasi dargoh deb atalgan. Uning tepasida xon turgan. Xon - turkiy va mo'g'ul xalqlari hukmdorlari unvoni hisoblanib, dastlab qabila sardori, keyinchalik oliy hukmdorni anglatgan. Saljuqiylar va xorazmshohlar davrida xon unvoni viloyat, shahar hokimi yoxud darajasiga ko'ra amir yoki malik lavozimlariga nisbatan yuqori hisoblangan, ayni paytda, mamlakat boshlig'i sultonga tobe bo'lgan turkiy boshliqni bildirgan. Qoraxoniylar davriga kelib, xon arslon, bug'ra singari so'zlar bilan birikib qoraxoniylar davlati hukmdorlarini anglatgan. Mo'g'ul imperiyasiga asos solgan Temuchin«Chingizxon» unvonini qabul qilgan. Imperiya hududida tashkil topgan ulus hukmdorlari ham xon deb nomlangan. Chingizxon vafotidan so'ng, saltanat taxtiga o'tirgan chingiziylarga qoon unvoni berilgan. Mo'g'ul hukmronligi davrida Eronda nomusulmon hukmdorlar xon, musulmon hukmdorlar esa, sulton deb atalgan. Temuriylarda Chingizxon sulolasiga daxldor shaxslar Xon unvoni bilan yuritilgan.¹

Shayboniylar davri davlat boshqaruv masalasida ushbu suloladan avval hukm surgan temuriylar va ayniqsa chingiziylar bosqinidan avvalgi davrlarga o'xshagan hokimiyatning davlat idoralararo taqsimotimavjud bo'lmagan. Bunga sabab, ushbu davr tarixi tadqiqotlariining ko'لامي ozligi, shuningdek, yarim ko'chmanchi turmush tarzi an'alarining mustahkam Jo'chi ulusidagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning shayboniylar faoliyatida saqlanib qolganligidir. Shayboniylarning Dashti Qipchoqdan Movarounnahrda kirib kelishi bilan mazkur mintaqadagi mavjud ayrim an'alarining ham Turkiston markaziga tarqalishi uchun sharoit tug'ilgan. Xuddi shu sabab ham o'zbek davlatchiligining somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar, anushteginiylar, temuriylar davrida mavjud bo'lgan davlat boshqaruv taqsimoti shayboniylar zamoniga kelib konservativ yo'nalishda rivoj topa boshlagan. Ya'ni, dargoh va uning atrofidagi xizmatlar mavqeyi kuchayib borib, ijroiya hokimiyatdagi

¹ Erqo'ziyev A. Buxoro xonligi tarixi. Namangan. 2018. 45-bet

devonlar tizimi faoliyati chegaralanib qolgan.

Shayboniylar an'analari asosida oliy hukmdorlik otadan bolaga emas, balki suloladagi eng ulug' yoshdagi namoyondaga o'tishi tartibi dastlabki shayboniylar davrida saqlangan bo'lsa, asosan XVI asrning 40-yillaridan boshlab sulola ichidagi oilaviy an'ana ustun chiqa boshlagan. Abdullaxon II davriga kelib esa bu holat aniq bir shaklga tushgan. Taxt vorisi shayboniylarda navvob, qug'ulxoniy, kichik xon deb ham atalgan. Abdullaxon II zamonida valiahdga Balx viloyati hokimligini topshirish an'anasi ham shakllanib borgan bo'lsada, ammo shayboniylarning faoliyatiga tez orada chek qo'yilishi sabab mazkur an'ana rivoj topmay qolgan.

Ashtarxoniylar davriga kelib davlat boshqaruvida bir holat yaqqol ko'zga tashlanadi: hokimiyat markazda ham, viloyatlarda ham asosan bir idora – dargohda mujassamlashib borgan. Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida ham naqib, otaliq, parvonachi, dodxoh, devonbegi, qushbegi, yasovul, inoq, qo'rchi, bosh qozi, harbiy qozi, shayxulislom, a'lam, rais, bosh muftiy va boshqa lavozimlar mavjud bo'lgan. Buxoro xonligida oliy harbiy-ma'muriy amaldorlar, mahalliy boshqaruvdagi asosiy mansabdorlar mang'it urug'iga mansub bo'lgan kishilardan tayinlangan. Shu bilan birga, bu davrda mang'itlarga va boshqa o'zbek urug'lariga mansub bo'lmagan kishilarning ham davlat boshqaruvida yuqori amallarni egallash holati ko'zga tashlanadi. Shu o'rinda, davlatda amirdan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan qushbegi mansabiga forslar orasidan tayinlangan kishilarning borligiga ham e'tiborni qaratish lozim.

Buxoro amiri hokimiyati cheklanmagan bo'lib, u bir vaqtning o'zida diniy va dunyoviy hokimiyat boshlig'i edi. Shu bilan birga, amir – davlatning oliy bosh qo'mondoni, amirlik yerlarining oliy egasi hisoblangan.

Markaziy davlat boshqaruvini bir qator idoralar majmuasi tashkil etib, davlatning oliy boshqaruv organi – oliy davlat mansabi hisoblangan qushbegi tomonidan boshqariladigan davlat devonxonasi (qushbegi devonxonasi) hisoblangan. Qushbegi mansabi ilgaridan mavjud bo'lgan bo'lsada, XVII asrga kelib "otaliqlik" unvoniga nisbatan uning ahamiyati va vakolat doirasi ancha toraygan.²

XVIII asrning o'rtalariga kelib qushbegi mansabi yetakchi o'ringa chiqib, u davlat apparatining asosiy bo'g'ini sifatida barcha boshqaruvning asosiy funksiyalarini o'z qo'lida to'play borgan. Qushbegi mahalliy beklar orqali markaziy davlat boshqaruvini amalga oshirish bilan bir qatorda, chet mamlakatlardan keladigan mol-mulklardan olinadigan boj to'lovlari ustidan nazoratni amalga oshirgan.

Ingliz olimi G. Uiler Buxoro xonligida markaziy va mahalliy boshqaruv masalalariga oid quyidagi ma'lumotlarni beradi: "Buxoro xonligining ma'muriy tizimi temuriylar va abbosiy xalifalik qo'l ostida bo'lgan Movarounnahrning eron-arab ma'muriyatidan meros qolgan". G. Uiler ma'muriy boshqaruv masalasida boshqaruv

² Erqo'ziyev A. Buxoro xonligi tarixi. Namangan. 2018. 54-bet.

oddiy va erkin bo‘lib, ko‘proq soliq va o‘lponlar undirishga asoslangan edi, - deb ta’kidlagan.³

Shu bilan birga, Tojikistonlik olim B.Shamsoning mang‘it urug‘i vakillarini ko‘chmanchi xalq sifatida va amirlik boshqaruvining Safaviylar boshqaruvi tizimiga o‘xshab ketadi hamda mang‘it vakillari faqatgina boshqaruvda ayrim turkiy atamalarni qo‘llaganlar degan xulosalariga qo‘shilib bo‘lmaydi. Safaviylar davlatida sadr lavozimi shariat sudi qaroriga ko‘ra barcha vaqflarni boshqarish, saidlar, ulamolar, shayx ul-islom va mudarrislarga umumiy rahbarlik qilgan. Devonbegi nomusga tegish va tan jarohati yetkazish bilan bog‘liq ishlarni tergov qilgan. Mutavalliy esa, kutubxona, dorixona, oshxona, mexmonxona va boshqa xizmat ko‘rsatish sohasini boshqargan.⁴

Xulosa qilib shuni alohida aytishim mumkinki, Buxoro xonligi davlat boshqaruvi tarixiy omillar, jumladan, an‘anaviy boshqaruv usullari, diniy-huquqiy qoidalar, iqtisodiy sharoit va ijtimoiy tarkibning o‘ziga xos xususiyatlari bilan shakllangan. Ushbu boshqaruv tizimi o‘sha davr shart-sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, xonliklar tarixidagi siyosiy va madaniy jarayonlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Buxoro xonligining davlat boshqaruv tizimi turli tarixiy omillar, jumladan, Chingiziylar va Shayboniylar an‘analari, shariat huquqi, feodal tizim, iqtisodiy va geografik sharoitlarning murakkab uyg‘unligi natijasida shakllangan. Ushbu boshqaruv tizimi o‘z zamonasi uchun samarali bo‘lsa-da, tashqi bosimlar va ichki ziddiyatlar tufayli XIX asrga kelib inqirozga yuz tutdi. Shunga qaramay, Buxoro xonligi boshqaruv tizimi Markaziy Osiyo tarixida o‘ziga xos o‘rin egallagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qayumov A. “Buxoro amirligi: siyosiy va huquqiy tuzilma”, Samarqand, 2018.
2. Bobojonov Sh. “O‘zbekiston tarixidan saboqlar”, Toshkent, 2021.
3. Saidov A. “Islom huquqi va davlat boshqaruvi”, Toshkent, 2019.
4. Xaitov F. “Mang‘itlar sulolasi va Buxoro amirligi”, Buxoro, 2020.
5. Karimov N. “Xonliklar davrida ijtimoiy-siyosiy hayot”, Andijon, 2020.
6. Vamberi A. “Markaziy Osiyo xonliklari haqida esdaliklar”, tarjima, Toshkent, 2016.
7. Erqo‘ziyev A. Buxoro xonligi tarixi. Namangan. 2018. 64-bet.

³ Erqo‘ziyev A. Buxoro xonligi tarixi. Namangan. 2018. 63-bet

⁴ Erqo‘ziyev A. Buxoro xonligi tarixi. Namangan. 2018. 64-bet.